
ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

УДК 371:78.073.(477.51)

**РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
У І ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Матвієнко С. І.

У статті здійснено аналіз розвитку музичної освіти на Чернігівщині в І половині ХІХ ст. Автором визначено вплив історичних та культурно-просвітницьких факторів на розвиток музичної освіти в регіоні. Введення до наукового обігу архівних документів дозволило розкрити особливості організації процесу навчання співу в закладах тогочасної освіти на Чернігівщині.

Ключові слова: музична освіта, навчальний заклад, церковний спів, Чернігівщина.

В статье осуществлен анализ развития музыкального образования на Черниговщине в I половине XIX века. Автором определено влияние исторических и культурно-просветительских факторов на развитие музыкального образования в регионе. Введение в научный оборот архивных документов позволило раскрыть особенности организации процесса обучения пению в учебных заведениях того времени на Черниговщине.

Ключевые слова: музыкальное образование, учебное заведение, церковное пение, Черниговщина.

In the article analysis of the development of music education in Chernihiv oblast in the I-th half of the XIX century. The author defines the influence of historical and cultural factors on the development of music education in the region. Introduction into scientific circulation of archival documents have allowed to reveal features of the organization of process of teaching singing in the schools of that time in Chernihiv region.

Key words: music education, educational institution, Church singing, Chernihiv.

Одним із факторів подолання духовних проблем розвитку українського суспільства є орієнтація національної освіти на гуманітарні цінності, розширення культурного простору особистості. Важливим чинником духовного розвитку особистості виступає музична освіта. Серед завдань, які розв'язує ця галузь науки на сучасному етапі, є переосмислення й усвідомлення національного історико-педагогічного досвіду, а також звернення до культурно-освітньої спадщини окремих регіонів держави. Регіональні складові музичної освіти мають неабияку цінність, оскільки дослідження самотності освіти різних регіонів можуть стати доповненням до виявлення особливостей і закономірностей розвитку культури нашої країни за певної доби.

Безперечний науковий інтерес щодо цього становить музична освіта на Чернігівщині, розвиток якої в культурно-освітньому просторі саме у ХІХ ст. визначив характерні тенденції та регіональні пріоритети. Необхідністю висвітлення окремих аспектів розвитку музичної освіти Чернігівщини у зазначений період обумовлена **актуальність даного дослідження.**

Мета дослідження: проаналізувати розвиток музичної освіти на Чернігівщині у ХVІІІ ст. в контексті тогочасної культури та освіти.

Відповідно до мети, **завданнями дослідження** визначено:

1. Виявити основні історичні та культурні чинники, які вплинули на розвиток музичної освіти Чернігівщини у І половині ХІХ ст.

2. Вказати на перспективи подальших досліджень з обраної проблеми.

Аналіз останніх публікацій. Розвитку освіти й культури на Чернігівщині в різні історичні періоди присвячені наукові праці Б. Грінченка, М. Грушевського, О. Михайличенка, Л. Масол, А. Адруга, В. Іванова, О. Коваленка, Г. Самойленка, О. Удода та ін. Висвітленню окремих сторін історичного розвитку музичного та

культурного життя регіону в різні періоди присвячені дисертаційні та наукові дослідження О. Васюти, Л. Дорохіної, Т. Ляшенко, В. Малиневської.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. важливу роль у розвитку музичної освіти на Чернігівщині відігравали заклади для освіти простого народу, перш за все – парафіяльні та дяківські школи. З початком освітніх реформ кінця XVIII ст. у Чернігівській єпархії існувало 60 церковнопарафіяльних шкіл. Із парафіяльних училищ найстаріші за часом свого заснування Купчицьке (Сосницького повіту) – 1804 р. – та Понорницьке – 1809 р. [7, с. 88].

За даними істориків І. Павловського та О. Лазаревського, саме дяківські школи на Чернігівщині несли основне освітнє навантаження до відкриття міністерських шкіл (1804 р.) [10]. Про існування дяківських шкіл на Чернігівщині до початку XIX ст. свідчить обмежена кількість архівних документів. За даними відомого чернігівського історика О. Шафонського, у 1786 р. на Чернігівщині було 52 такі школи – від однієї до шести в кожному місті [15, с. 99]. Лише у ніжинських дяківських школах у 80-х рр. XVIII ст. загалом навчався 121 учень (105 хлопців та 16 дівчат).

У зазначений період важливою формою здобуття молоддю музичної освіти залишалося домашнє навчання музики. Як і на попередньому етапі, на початку XIX ст. основу регіональної музичної освіти складали приватні навчальні заклади, які мали достатню свободу у виборі навчальних програм і гарну матеріальну базу задля забезпечення потреб різних соціальних верств населення. На початку XIX ст. більш активно відбувалося впровадження засад європейської системи освіти. З утворенням у 1802 р. Міністерства народної освіти діяльність народних шкіл стала більш упорядкованою. Відповідно до "Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам, виданого Міністерством народної освіти" (1804 р.), тогочасна державна система освіти складалася із: парафіяльних училищ; повітових училищ; гімназій у губернських містах; університетів. Навчальний предмет "Співи" не входив до навчального плану жодного типу закладів і пропонувався до вивчення усім бажаним за фінансової можливості навчального закладу.

У 1804 р. у *повітових училищах* Чернігівщини навчався 761 учень, переважно діти середнього класу. Продовжуючи освітні традиції полкових шкіл Чернігово-Сіверщини XVIII ст., навчання у повітових училищах велося українською мовою, зберігався також традиційний зміст освіти. У 1808 р. у краї було вже 18 повітових та парафіяльних училищ і 2 гімназії, у яких навчалася 822 учня. Решта училищ у губернії було відкрито після 1812 р. [7, с. 125].

Відповідно до соціальних запитів та "Статуту" 1804 р., а також завдяки глибоким освітнім традиціям Чернігівщини і клопотанням інтелігенції губернії у кінці XVIII ст. про відкриття в краї вищих навчальних закладів західноєвропейського зразка, освітня система Чернігівщини на початку XIX ст. збагатилася відкриттям одразу трьох славетних навчальних закладів: Новгород-Сіверської (1804 р.), Чернігівської (1805 р.) та Ніжинської (1805 р.) гімназій. 30-ті роки XIX ст. – період правління імператора Миколи II – характеризуються підвищенням ролі духовенства в організації освітньої справи. Указом Священного Синоду від 29.10.1836 р. священнослужителів заохочували до відкриття елементарних шкіл для народу, а також проведення культурно-просвітницьких заходів з формування релігійної свідомості пастви.

Така політика простежується також в Указі Священного Синоду від 12.05.1837 р., за яким найбільш здібних та благонадійних служителів культу залучали до запровадження початкової освіти серед сільських дітей. Завдяки цим заходам у 40–50-ті роки XIX ст. у Чернігівській губернії практично у кожному селі при священику і дияконі існувала школа. Часто священики або члени їхніх родин брали на навчання кількох дітей-сиріт, навчаючи їх, окрім релігійних предметів, основ рукоділля, а також співу молитов [2, арк. 1].

Чернігівське духовенство – найбільш освічена верства населення – розуміло необхідність продовження функціонування мережі освітніх закладів духовного підпорядкування з метою впливу на релігійну свідомість своєї пастви. Основним типом навчальних закладів, яким опікувалося духовенство, займаючись активною культурницькою діяльністю, у I половині XIX ст. були парафіяльні школи.

Зазначимо, що навчально-виховна частина в елементарних церковних школах губернії була організована неправильно в основному через те, що хутірський уклад сіл Чернігівщини, їх віддаленість від приходів були причинами пропуску уроків

учителями даних шкіл, крім того, потрібно було справляти і церковну службу. До того ж тривалість навчання в елементарних церковних школах залежала від термінів проведення сільськогосподарських робіт, до яких залучалися учні шкіл. У 1856 р. Шаповалівський волосний старшина зазначав, що "пан окружний начальник при роз'їздах узнав, що у сільських училищах дітей для навчання знаходиться дуже мало. Деякі училища не працюють за неявкою учнів" [3, арк. 14].

Важкі умови організації роботи парафіяльних шкіл губернії значно знижували якість навчання учнів. Низький рівень навчально-виховної та просвітницької роботи у церковнопарафіяльних школах став предметом піклування вищого єпархіального керівництва. У 1859 р. архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет визнав, що селяни не знають найпростіших молитов. Розпорядженням від 17.08.1859 р. він наголосив, щоб священники, відкриваючи сільські училища, посилили навчання парафіян молитов, організували церковні хори, оскільки головний обов'язок священника – просвіта. Саме після виходу цього документа церковний спів у діяльності церковнопарафіяльних шкіл Чернігівщини став важливим знаряддям морально-виховної і культурно-просвітницької роботи. Вона проводилася як серед учнів даних шкіл, так і за їх участі у діяльності аматорських хорових колективів губернії.

Питання залучення учнів парафіяльних шкіл до церковно-хорової роботи стало особливо актуальним із розповсюдженням у промислових і цукропереробних центрах губернії релігійних сект у період розвитку капіталістичних відносин. Поява "злого учиння штунды" повсякчас викликала тривогу у сільських жителів краю. На протидію шкідливим релігійним учинням чернігівське духовенство у 40–50-х роках у сфері народної освіти передбачило низку заходів:

- відкриття приходських недільних шкіл, у яких проповідь та церковний спів на позабогослужбових зібраннях займали провідне місце;
- розширення мережі парафіяльних шкіл за ініціативи місцевих священників та їх можливої фінансової підтримки місцевим населенням.

Так, у 1849 р. під наглядом чернігівської духовної консисторії відповідно до розпорядження губернатора школу було відкрито церковнопарафіяльну в одному з місць найбільшого скупчення сектантських осередків – у с. Єленці біля м. Семенівка. Її утримував у власному будинку священник М. Преображенський. Разом з учнівським хором школи він проводив широку просвітницьку роботу з прихожанами, нагадуючи їм про віковічні православні устої Чернігівської землі. Громада села, підтримуючи дану роботу, у 1853 р. виділила на цю школу 150 крб [1, с. 100].

Зазначимо, що питання залучення молоді до боротьби із сектантством залишалися на часі впродовж усього дожовтневого періоду. Архівні документи свідчать, що 1897 р. мешканець хутора Кохановий Конотопського повіту козак П. Кохановський у своєму листі-проханні до губернської управи вказує, що вкрай шкідливе релігійне учиння набирає великої сили та в змозі похитнути віковічні християнські устої. Саме про них дбала місцева хуторська громада, побудувавши на свої кошти церкву та намагаючись розгорнути у приході та серед учнів місцевої школи церковно-просвітницьку роботу [4, с. 289].

Значно кращі успіхи у навчанні співу мали вчителі тих шкіл, де дозволили ввести додаткову посаду помічника вчителя. Наявність у керівника хору помічника-псаломщика позитивно впливала на організацію позаурочних форм роботи зі шкільним колективом, який не знав основ нотної грамоти. На цих посадах працювали переважно учні духовних закладів, диякони, псаломщики. Помічники вчителя, як правило, добре володіли нотною грамотою, хоровим нотним співом. Саме ці їх професійні якості сприяли покращенню освітнього процесу. Поступово за поданими проханнями учителів губернії у багатьох парафіяльних школах із великою кількістю учнів відкривалися посади помічника наставника. За 20–30 років дії нової шкільної системи в Чернігівській губернії, як і в усій державі, достатньо гостро почав відчуватися брак учителів співу, оскільки найбільш підготовлені до викладацької діяльності священники працювали у повітових училищах. Нагадаємо, що Чернігівська духовна семінарія лишалася єдиним закладом краю, в якому готували фахівців із Закону Божого та церковного співу.

Елементи музичної освіти простежуються також у діяльності відкритих на Чернігівщині на початку 60-х років недільних шкіл. Знавець історії освіти Л. Миловидов із посиланням на архів Чернігівської чоловічої гімназії зазначає, що на Чернігівщині у

період національно-культурного піднесення серед інших шкіл для простого народу при Чернігівській гімназії було відкрито "ежедневные бесплатные послеобеденные классы для проходящих девочек" [8, с. 2]. У 1860 р. аналогічні школи при повітових училищах було відкрито в Стародубі, Городні, Суражі [13, с. 26]. Оскільки заняття проходили за програмою парафіяльних шкіл, за бажанням учителя викладався і церковний спів. Документальні дані свідчать, що у містечку Стародуб першим закладом освіти для дівчат стала жіноча школа [5, с. 10].

Активну участь у відкритті недільних шкіл брало духовенство, безкоштовно працюючи нарівні з учителями та прихильно ставлячись до ідеї широкого впровадження народної освіти в українсько-національному дусі. Так, у Чернігівській недільній школі, найбільшій за чисельністю учнів (з 15 учнів за рік їх кількість зросла до 90), церковного співу безкоштовно навчав священник місцевої Миколаївської церкви М. Соколов [5, с. 5].

Кінець другого етапу розвитку музичної освіти на Чернігівщині був позначений низкою яскравих мистецьких подій, які мали значний вплив на розвиток культури губернії. У 1853 р. у Чернігові було відкрито приміщення для виступу заїжджих театральних колективів. У різні періоди в Чернігові виступали театральні трупи М. Садовського, М. Кропивницького та ін. У репертуарі колективів були п'єси М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та твори чернігівських письменників Л. Глібова, В. Самійленка та інших літераторів [12]. У ці роки значною мірою поживалося концертне життя губернії завдяки виступам музикантів-віртуозів: польського скрипаль-віртуоза А. Контського (1853 р.), піаніста С. Шиффа (1857 р.) та ін.

Протягом 40–50-х років на Чернігівщині вийшли у світ збірки обробок народних пісень М. Марковича "Народные украинские напевы, положенные на фортепиано" (1840 р.) та "Южноруські пісні з голосами" (1857 р.), а також збірка А. Метлинського "Народні південноросійські пісні" (1854 р.), які сприяли залученню молоді до вивчення народно-побутових традицій краю.

У цей період активізувалася діяльність чернігівських істориків, краєзнавців та педагогів (О. Лазаревського, В. Модзалевського, П. Куліша та ін.) щодо вивчення історії та культурної спадщини регіону. У 1860 р. Л. Глібовим було засновано "Товариство кохаючих рідну мову". У 1861 р. ним же було видано перший номер "Чернігівського листка" – газети, яка приділяла багато уваги розвитку культури краю, збереженню її багатих традицій.

Із 40-х років XIX ст. в організації концертної діяльності на Чернігівщині окремим напрямом визначається проведення мистецьких благодійницьких заходів, зокрема на підтримку дітей. Так, у 1842 р. Д. Гесс, дружиною чернігівського губернатора, було відкрито перший у губернії дитячий притулок [6, с. 116]. По відкриттю у закладі перебувало на утриманні 50 дітей: 8 хлопчиків та 42 дівчинки. Як зазначали "Черниговские губернские ведомости", діти "мають достатне утримання (11 тис. крб сріблом від благодійних внесків) та гарну освіту" [9, с. 86]. Благодійний концерт на користь вихованців дитячого притулку в Чернігові було дано 26.05.1850 р.

Перший будинок для виховання дітей-сиріт було відкрито в Чернігові у 1803 р. на кошти генерал-губернатора князя О. Куракіна. Спочатку заклад призначався для утримання сиріт бідних дворян. Його Статутом було передбачено забезпечення дітей "тими ж засобами виховання, що й вихованців шляхетного пансіону при гімназії" [14, арк. 16]. Проте із збільшенням загального числа сиріт у губернії даний заклад почав приймати на утримання дітей інших верств населення. Притулки лишалися тривалий час єдиними закладами в губернії, в яких перебували діти 6–7-річного віку, хоча це не було передбачено "Правилами" закладу. Зазвичай із дітьми проводилися заняття з ручної праці, самообслуговування, ігри зі співом та загальнохоровий спів. Останній розглядався як дієвий засіб естетичного і морального виховання [11, с. 46].

Висновки

1. Проведений аналіз особливостей розвитку музичної освіти на Чернігівщині дає підстави для висновку, що здобутками музичної освіти стали: впорядкування державної освітньої системи освіти; збереження окремих форм музичної освіти (домашнє навчання музики), що надало музичній освіті краю рис традиційності; визначення змісту роботи з учнівською молоддю в аудиторних (урок та вільне відвідування церкви) та позааудиторних формах роботи. Зазначено, що негативний вплив на розвиток музичної освіти на Чернігівщині в цей період мало: суттєве

скорочення мережі закладів нижчої освіти (козацькі, парафіяльні, дяківські школи); помітний занепад у галузі меценатської підтримки освіти; недостатній рівень забезпечення шкіл учительськими кадрами.

2. Подальші дослідження будуть пов'язані із визначенням особливостей розвитку музичної освіти та виховання на Чернігівщині на початку ХХ ст. щодо наукового обґрунтування їх організації та практики використання педагогічних здобутків за сучасних умов.

Література

1. ВДАЧО в м. Ніжині, ф. 1356, оп. 1, од. зб. 9. Дела Борзнянского сельского приходского училища, 1850 г., 176 арк.
2. ДАЧО у м. Чернігів, ф. 807, оп. 1, од. зб. 199. Шаповаловское волосное правление. Дело об обучении девочки-сироты, 1849 г., 2 арк.
3. ДАЧО у м. Чернігів, ф. 811, оп. 1, од. зб. 321. Шаповаловское сельское управление. Об обучении в сельских приходских училищах крестьянских детей, 1856 г., 18 арк.
4. Журнал очередной 32-й сессии Черниговского губернского земского собрания // Журнал заседаний черниговского губернского земского собрания (приложение) за 1896/1897 гг. – С. 289–290, 550–555, 616–627.
5. Иченское образцовое двухклассное сельское училище Министерства народного просвещения в 1880 г. – Ф. II (Архів Галаганів), од. зб. 26573 / Кн. I. – 1880 г. – 12 арк.
6. Историчний календар Чернігівщини / упоряд. О. Деко. – К. : Вид-во Чернігівського земляцтва, 1997. – 736 с.
7. Календар Черниговской губернии на 1886 р. Излож. Корвин-Пиотровский. Год I. – Чернигов, 1885.
Ч. 3. – 1885. – 337 с. – С. 91.
8. Миловидов Лев. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 рр. [стаття, надруковано на машинці] // Архів журналу "Україна", ф. X, оп. 17749, 1927 р., 16 арк.
9. О детском приюте в Чернигове // Черниговские губернские ведомости (часть неоф.). – 1852. – № 10 (7 июля). – С. 86.
10. Павловский И. Ф. Приходские школы в старой Малороссии / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1904. – Т. 84, январь. – С. 7.
11. Попиченко С. С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Попиченко Світлана Сергіївна. – Умань, 1998. – 197 с. – Бібл. : с. 181–197.
12. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці ХІХ – поч. ХХ ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин : ТОВ "Наука-сервіс", 1999. – 120 с.
13. Сіментов Ю. Я. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини : посіб. для вчителів / Ю. Я. Сіментов, М. Т. Яцура. – К. : Радянська школа, 1968. – 78 с.
14. ЦДІА України у м. Київ, оп. 1, од. зб. 197. Дело о преобразовании Черниговской гимназии и уездных училищ, 1833 г., 23 арк.
15. Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малыя Россіи. – К., 1851. – 232 с.